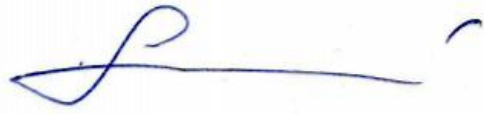

Національна академія наук України

Інститут соціології

МАЛИШ ЛІНА ОЛЕКСАНДРІВНА

УДК 303.22:316.34

ПРИНЦИПИ ТА ПРАВИЛА ВИМІРЮВАННЯ СТРУКТУРНИХ НЕРІВНОСТЕЙ У
СОЦІОЛОГІЇ

22.00.03 – соціальні структури та соціальні відносини

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора соціологічних наук

Київ – 2019

Дисертацією є монографія.

Робота виконана у Національному університеті «Києво-Могилянська академія»
Міністерства освіти і науки України

Науковий консультант – доктор соціологічних наук, професор **Макеев Сергій Олексійович**, Інститут соціології НАН України, завідувач відділу соціальних структур

Офіційні опоненти:

доктор соціологічних наук, професор **Куценко Ольга Дмитрівна**, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, завідувач кафедри соціальних структур та соціальних відносин

доктор соціологічних наук, професор **Коваліско Наталія Володимирівна**, Львівський національний університет імені Івана Франка, професор кафедри соціології

доктор соціологічних наук, професор **Шатохін Анатолій Миколайович**, Уманський національний університет садівництва, професор кафедри соціально-гуманітарних і правових дисциплін

Захист відбудеться «_____» _____ 2019 р. о 10 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.229.01 в Інституті соціології Національної академії наук України за адресою: 01021, вул. Шовковична, 12, м. Київ

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Інституту соціології Національної академії наук України за адресою: 01021, вул. Шовковична, 12, м. Київ

Автореферат розісланий «_____» _____ 2019 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

С. М. Стукало

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. За всю історію феномену людського суспільства не існувало такої його форми, за якої б у ньому панувала рівність усіх його членів, – завжди існували та відтворювалися в часі ієрархічно впорядковані структури, позиції в яких були наділені різною кількістю обов'язків і повноважень та мали неоднакову досяжність для різних категорій індивідів. Спроби пояснити відмінності в доступності тих чи тих позицій, або обґрунтовуючи їхню справедливість і доцільність, або піддаючи її сумніву дали поштовх розробленню низки спочатку протонаукових, а згодом і наукових підходів до вивчення соціальної стратифікації. Одночасно вдосконалювалися методи вимірювання соціального розшарування, розширювалися застосовувані набори показників та самі вони набували складнішої будови. Проте зростання кількості теоретико-методологічних здобутків у галузі студій нерівностей, пов'язане з її розгалуженням на тематичні напрями, мало своїм наслідком не лише поглиблення розуміння функціонування стратифікаційних порядків, а й певну фрагментарність накопиченої інформації, пов'язану з браком синтетичних підходів до його тлумачення.

Інтенсивні наукові пошуки в царині соціальної нерівності, передусім емпіричні, вимагають рефлексії стосовно того, як співвідносити їхні результати. Вона має бути спрямована, з одного боку, на розроблення узагальнювальних теоретичних підходів, які б слугували концептуальним каркасом для опису нерівностей та механізму їхнього відтворення, а з іншого – на визначення методології вивчення соціальної стратифікації, яка б дала змогу систематизувати інформацію, зібрану за допомогою різних показників, у вигляді цілісного алгоритму дослідження станів нерівностей у сучасних суспільствах, зокрема в українському.

Вдосконалення методологічних засад стратифікаційного аналізу є важливою передумовою для подальшої розбудови системи соціологічного знання про форми соціальних нерівностей та механізм їхнього відтворення, дозволяючи здобути надійне емпіричне знання, на основі якого можна простежити закономірності еволюції стратифікаційних порядків. Водночас йдеться не лише про конструювання альтернативних стратифікованих класифікацій, але й про обґрунтування методології їхньої побудови.

Окресленню методологічних настанов не лише стратифікаційних, але й соціологічних досліджень у цілому присвячено не надто багато розвідок. Часто вони містяться в соціологічних працях у імпліцитній формі, не набуваючи чіткого артикулювання, або й взагалі лишаючись поза лаштунками.

Перші класичні праці з методології соціологічних досліджень написали Е. Durkheim, який зосереджувався на окресленні алгоритму пізнавального процесу, та М. Weber, який розглядав перешкоди для достовірності його результатів. Подальше накопичення соціологічного знання спонукало вчених до пошуку шляхів його впорядкування – формулювання методологічних положень, які б дали змогу його систематизувати, на що були спрямовані концепти кодифікації Р. К. Merton та соціологічної уяви Ч. W. Mills. Опис методології соціологічного пізнання на тлі

розгортання глобалізації та спричиненого нею ускладнення суспільних відносин здійснили А. Giddens та J. Urry.

Розробляючи підвалини стратифікаційного аналізу, соціологи також зверталися до вирішення загальних методологічних питань, зокрема до з'ясування низки ключових ресурсів, нерівний розподіл яких породжує розшарування в суспільстві. К. Марх описав класовий поділ як базований на нерівності у володінні одним із таких ресурсів – власністю на засоби виробництва. Згодом М. Weber, П. Сорокин, К. Davis, Т. Parsons і Р. Blaui розширили перелік дефіцитних благ, вживаних для побудови стратифікаційних моделей, однак їхні набори в концепціях різних науковців були неоднаковими.

Задля точнішого опису розшарування в розвинених індустріальних суспільствах положення авторів класичних праць було суттєво модифіковано та доповнено. Зокрема, J. Goldthorpe, спираючись на ідеї М. Weber та К. Марх, разом із R. Erikson та L. Portocarero сконструював класову схему EGP. Ідеї К. Марх дали поштовх побудові й іншої класової схеми, автором якої був Е. О. Wright.

Структурно-функціоналістські ідеї Е. Durkheim і Т. Parsons склали теоретичне підґрунтя Treiman's Standard International Occupational Prestige Scale. Поєднання принципу причинності Е. Durkheim з веберівськими думками щодо соціальних порядків та з концептом капіталу К. Марх дало змогу Р. Bourdieu розробити власний оригінальний підхід до розгляду простору нерівностей.

Зміни у стратифікаційних системах постіндустріальних суспільств потребували особливої дослідницької оптики для свого виявлення, яку запровадив у соціологічний обіг G. Esping-Andersen. Ідеї переорієнтації стратифікаційних досліджень з макро- на мікрорівень втілилися в запропонованій К. Weeden та D. Grusky класовій схемі, базованій на ідеях Е. Durkheim щодо розподілу праці.

Вдосконалення методології вимірювання нерівностей у сучасній соціології здійснюється в межах декількох основних тематичних напрямів: студіях культурного споживання, соціальної ексклюзії, статусної гомогамії та суб'єктивних оцінок нерівностей. Представники першого з них, найвідомішими серед яких є М. Savage та R. Peterson, звертаються до споживчих практик індивідів як додаткового джерела інформації про розшарування у соціумі. Науковці, які належать до другого напрямку, зокрема R. Levitas, Н. Silver, А. Atkinson, А. Sen, акцентують увагу на соціальному залученні індивідів. Третій напрям презентують R. Mare, С. Schwartz, М. Kalmijn і Р. Blossfeld, які у своїх працях зосереджуються на відкритості соціогрупових меж. Найяскравішими представниками четвертого є V. Gimpelson та D. Treisman, які розглядають уявлення індивідів про властиві соціуму стани нерівностей та їхній вплив на оцінювання їхньої легітимності.

Вітчизняні соціологи також вдавалися до вимірювання соціальної стратифікації та нерівності, зокрема класової структури українського суспільства, розшарування за економічними ознаками та освітнім рівнем, соціальної ексклюзії та культурного споживання, що знайшло відображення в працях С. Бабенко, А. Домаранської, О. Іващенко, Н. Коваліско, О. Куценко, Н. Лавріненко, С. Макеєва, Т. Нікітіної, С. Оксамитної, О. Симончук, Л. Скокової, В. Паніотто, І. Прибиткової, Ю. Савельєва, Н. Толстих, Н. Харченко, В. Хмелька.

Попри значну кількість праць, присвячених соціальному розшаруванню, та різноманітність підходів до його вимірювання, автори акцентують увагу лише на окремих стратифікаційних ознаках та специфічних прийомах, придатних для уловлення відмінностей у розподілах їхніх значень у окремих категорій населення. Тобто методологія стратифікаційного аналізу пропонує засоби для поглибленого вивчення окремих виявів нерівностей, не переходячи на рівень створення широких методологічних концепцій, як це відбувалося в загальній методології соціологічних досліджень. Наявні лише окремі праці, спрямовані на подолання браку знань такого ґатунку. Наприклад, Н. Коваліско на основі емпіричних даних зафіксувала зв'язок між практиками індивідів, їхніми позиціями в соціальному просторі та уявленнями про них, що стало підґрунтям для розроблення концептуальної моделі «позиції & диспозиції & практики». Механізм трансляції в часі стратифікаційних порядків описано в концептуальній схемі інституційного відтворення множинних нерівностей С. Оксамитної. А. Домаранська обґрунтувала методіку побудови стратифікаційної класифікації, яка спиралася на декілька різновидів ознак, серед яких і культурні.

Утім, зауважені А. Giddens та J. Urry суспільні зміни, зокрема розширення меж соціальних взаємодій, вимагають розроблення саме таких нових узагальнювальних пояснювальних моделей, спроможних їх максимально достовірно описати. Їхньою основою має стати нова дослідницька методологія, яка, частково базуючись на напрацюваннях попередніх етапів еволюції соціологічної думки, становитиме їхню вдосконалену версію, що дасть змогу охопити максимально широке поле аспектів соціальної реальності.

Отже, *наукова проблема*, на розв'язання якої спрямоване це дослідження, полягає у виявленій під час аналізу сучасної наукової літератури асиметрії між високою значимістю знання щодо процесів відтворення соціальної нерівності та недостатньою методологічною обґрунтованістю відповідних стратифікаційних розвідок. Ефективним способом зняття зазначеної асиметрії стала би узагальнювальна концепція вимірювання ієрархій та відмінностей у вигляді чіткого переліку принципів та правил, зміст яких був би коректно задокументованим надійними емпіричними даними. Вона представлятиме собою методологічний алгоритм, що дасть змогу здійснювати комплексний опис стратифікації, притаманної різним суспільствам, складе підґрунтя для систематизації та доповнення розрізненої інформації про основні форми нерівностей, їхнє сприйняття індивідами та оцінку ними наявних стратифікаційних порядків, а також для їхнього коректного крос-культурного порівняння.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами. Одержані в дослідженні висновки пов'язані з науковою темою кафедри соціології Національного університету «Києво-Могилянська академія» «Трансформації українського суспільства, його соціальних структур, інституцій і суб'єктів» (ДРН 0110U001736), у межах якої авторка визначила особливості сприйняття соціальної нерівності населенням різних країн і виявила основні форми нерівностей, властиві українському соціуму.

Мета і завдання дослідження. Мета дослідження полягає в розбудові узагальнювальної концепції вимірювання структурних нерівностей, властивих сучасним суспільствам, та визначенні особливостей їхніх виявів в українському соціумі.

Її досягнення вимагає вирішення наступних дослідницьких завдань:

- виявити засадничі положення основних соціологічних підходів до вивчення соціальних процесів та явищ і розробити на їхній основі концептуальну модель структури дослідницької методології, елементи якої відображають алгоритм одержання достовірного емпіричного знання про соціальну реальність;
- розробити концепцію соціологічного вимірювання структурних нерівностей у формі принципів і правил й емпірично обґрунтувати їхній зміст;
- обґрунтувати поняття структурних нерівностей, описати їхні основні форми, властиві сучасним суспільствам;
- на підставі порівняння інформації про форми нерівностей, одержаної за різними показниками, визначити ті показники, які уможливають отримання достовірного знання про позиції індивідів на шкалах стратифікаційних ознак;
- з'ясувати оцінки індивідами станів нерівностей, властивих українському соціуму та їхні самооцінки власного місця у стратифікаційному просторі та визначити предиктори обох груп показників;
- виявити уявлення індивідів щодо легітимності властивих соціуму станів нерівностей, зокрема орієнтації населення України на рестрибутивну політику та рівень довіри до соціальних інституцій, залучених до відтворення стратифікаційних порядків в українському суспільстві, та з'ясувати їхні чинники;

Об'єкт дослідження – принципи та правила як структурні елементи методології соціологічного дослідження.

Предмет дослідження – принципи та правила вимірювання структурних нерівностей у соціологічних дослідженнях.

Емпіричну базу дисертації склали дані моніторингу Інституту соціології НАН України за 2013-2016 рр., International Social Survey Programme за 1987, 1992, 1999, 2009, 2016 рр., European Social Survey за 2010, 2012, 2016 рр., The Social Exclusion Survey за 2009 р., опитувань Transition from School to Work за 2007 р., опитування «Соціальна довіра, влада та реформи» за 2011 р.

Методи дослідження. У роботі було застосовано загальнонаукові дослідницькі методи – аналіз, синтез та порівняння – для систематизації висновків попередніх розвідок та уможливлення розроблення авторської концепції вимірювання структурних нерівностей. Використані в роботі масиви даних зібрані методом кількісного опитування (survey research). Для емпіричного обґрунтування положень концепції авторка послуговувалася низкою статистичних методів, а саме: описові статистики (для визначення розшарування населення різних країн за доступністю дефіцитних соціальних благ, уявлень про властиві соціуму стани нерівностей, орієнтацій на рестрибутивну політику та рівня довіри до різних інституцій), кореляційний аналіз (для виявлення зв'язків між окремими вимірами економічної нерівності; класовою позицією, освітнім рівнем та престижем занять членів подружжів та їхніх батьків, а також між рівнями довіри до різних груп

інституцій для відбору змінних для структурних моделей), експлораторний факторний аналіз (для визначення латентних змінних на основі переліків показників економічної нерівності та нерівного соціального залучення), дисперсійний аналіз (для аналізу відмінностей у рівні доходів, престижі занять, кількості годин хатньої та продуктивної роботи у різних категоріях населення), кластерний аналіз (для класифікації об'єктів, якими володіли респонденти та для виділення груп країн з подібними уявленнями населення про властиві соціуму стани нерівностей), дерева рішень (для з'ясування чинників поширеності повсякденних практик), оптимальна квантифікація (для підготовки категоріальних змінних щодо доступності життєвих можливостей та володіння базовими вміннями для проведення експлораторного факторного аналізу), перевірка узгодженості шкал (при побудові індексів доступності різних ресурсів та можливостей, уявлень про стани нерівностей, довіри до різних груп інституцій), множинний аналіз відповідностей (для визначення зв'язку між наявністю певних предметів у домогосподарстві та основними соціодемографічними характеристиками респондентів), загальну лінійну модель, мультиноміальну, порядкову та логістичну регресію (для виявлення чинників доступності окремих дефіцитних благ населенню різних країн), багаторівневу регресійну модель (для з'ясування спільних трендів у соціальній детермінації престижу занять та орієнтацій на рестрибутивну політику населення різних країн), логлінійний аналіз (для визначення зв'язків між різними показниками освітньої нерівності), моделювання структурними рівняннями (для виявлення зв'язків між рівнями довіри до різних груп інституцій). Аналіз масивів емпіричних даних здійснювався за допомогою пакетів програм IBM SPSS, IBM SPSS Amos.

Наукова новизна одержаних результатів. Полягає у розвитку теоретико-методологічних засад стратифікаційного аналізу, зокрема розробленні концептуальної схеми для визначення структури дослідницької методології, основними елементами якої є принципи та правила, й побудові на її засадах узагальнювальної концепції вимірювання стратифікації, базованої на емпіричних даних про форми і чинники основних структурних нерівностей в українському й інших сучасних суспільствах.

Уперше:

- розроблено й обґрунтовано концептуальну модель структури дослідницької методології, яка містить два різновиди елементів: принципи (ключові постулати) та правила, що набувають форм негативної евристики (заборон дій, які несуть загрозу достовірності результатів розвідки) та позитивної евристики (переліків можливих форм дослідницької активності). За їхнім змістом виокремлено етапи розвитку загальної методології соціологічних досліджень (класичний і сучасний) та методології стратифікаційних студій (класичний, сучасний і новітній), а також з'ясовано, що спільною рисою для них є тенденція до розширення кола досліджуваних питань, а відмінною – наявність узагальнювальних соціологічних підходів до вивчення соціуму та нестача подібних підходів до розгляду нерівностей у сучасних суспільствах;

- розроблено й емпірично обґрунтовано узагальнювальну концепцію соціологічного вимірювання структурних нерівностей, спрямовану на фіксацію

багатовимірності сучасних ієрархічних нерівностей, яка передбачає використання об'єктивних і суб'єктивних показників соціальної стратифікації; даних локальних, крос-культурних, крос-секційних і трендових досліджень; множини індикаторів різних форм нерівностей і врахування взаємозв'язків між ними. Концепція містить п'ять принципів (багатофокусності, багатовимірності, багатоаспектності, багаторівневості, багатоформулятивності) та чотири правила, презентованих негативною евристиккою (уникнення змішування форм і чинників нерівностей, ототожнення проявів різних форм нерівностей і механізму їхнього відтворення у представників різних категорій, ігнорування опосередкованих зв'язків між різними формами нерівностей, обмеження розгляду лише глобальних трендів або національної специфіки структурних нерівностей) та ще чотири – позитивною евристиккою (варіативності переліку основних форм структурних нерівностей, вимірів суб'єктивних оцінок сприйняття нерівностей, чинників доступності певних ресурсів і її самооцінки індивідами, переліку країн у крос-культурних студіях нерівностей);

– введено та обґрунтовано поняття «структурних нерівностей», які є впорядкованими сукупностями позицій на шкалах стратифікаційних ознак, що утворюють вертикальний вимір соціальної структури, а також запропоновано типологію форм стратифікації в сучасних суспільствах, за якою вони поділяються на дві групи – нерівності в розподілі дефіцитних ресурсів (економічних, освітніх, владних, почесних) і в нерівності інтенсивності взаємодій, асоційованих із певною позицією в соціальній ієрархії (у можливостях, повсякденних практиках і відкритості групових меж).

Удосконалено:

– теоретико-методологічні підходи до визначення оцінки індивідами легітимності властивих українському соціуму станів нерівностей шляхом обґрунтування доцільності використання показників довіри до соціальних інституцій, залучених до відтворення стратифікаційних порядків. Засобами моделювання структурними рівняннями виявлено взаємозв'язки між довірою до різних груп соціальних інституцій і доведено відтворення в часі їхніх патернів у формі як прямого, так і опосередкованого впливу довіри до владних і регулювальних інституцій на довіру до інших груп інституцій, а також довіри до владних інституцій на довіру до регулювальних;

– наявні методологічні підходи до визначення чинників позицій індивідів на шкалах стратифікаційних ознак, зокрема емпірично обґрунтована доречність доповнення переліку незалежних змінних регресійних моделей, де вимірюється вплив походження на класову належність і освітній рівень, показниками, що фіксують гомогамність батьківської родини за цими вимірами. Засобами логлінійного аналізу визначено механізм соціальної детермінації освітніх досягнень індивідів, яка здійснюється через престиж заняття батька, що безпосередньо впливає на освітньо-кваліфікаційний рівень індивіда, а через нього – на його рівень умінь та навчальну успішність, а також через освітню гомогамність родини, яка зумовлює рівень умінь і навчальну успішність як безпосередньо, так і через освітній рівень.

Дістало подальший розвиток:

– методологічне обґрунтування відбору емпіричних індикаторів форм нерівностей, властивих сучасним суспільствам, через доведення доцільності використання пропущених відповідей на запитання щодо рівня доходів, непрямой оцінки їхнього рівня на основі зіставлення даних про дохід осіб певного прошарку та самовизначення індивідом прошарку, до якого він належить, інформації щодо матеріальних ресурсів, наявних у індивідів, для визначення економічної нерівності; індексу рівня умінь і навичок індивідів, відповідей на питання про освітню спеціалізацію та навчальну успішність для фіксації освітньої нерівності, а також даних про першу класову належність індивіда, Стандартної міжнародної шкали престижу занять, показників доступності соціальних можливостей, поширеності повсякденних практик з організації побуту та гомогамії родини;

– методичні підходи до вимірювання сприйняття станів нерівностей населенням різних країн, що послугувало підґрунтям для класифікації країн за показниками, які його відображають (уявленнями про чинники досягнення успіху, оцінками гостроти конфліктів між представниками антагоністичних соціальних груп, відчуттям справедливості винагороди за працю, уявленнями про доступність вищої освіти всім верствам населення, сприйняттям різниці у доходах);

– методичні прийоми фіксації орієнтацій населення України на рестрибутивну політику та визначення спільного та відмінного у наборах її чинників у різних країнах засобами ієрархічного регресійного аналізу.

Практичне значення одержаних результатів. Одержані у дослідженні висновки можуть бути використані за чотирма основними напрямками. По-перше, вони можуть слугувати підґрунтям для вдосконалення методів вимірювання як нерівностей, властивих розвиненим індустріальним суспільствам, зокрема економічної, освітньої, за престижем заняття, класової, за рівнем соціального залучення, культурним споживанням та відкритістю групових меж, так і їхнього сприйняття населенням і визнання ним легітимності наявних стратифікаційних порядків. По-друге, одержані емпіричні дані в узагальненій формі можуть бути використані для розбудови концепцій багатовимірних ієрархічних нерівностей. По-третє, матеріалами дослідження можна послуговуватися під час викладання у вищій школі курсів із методології кількісних соціологічних досліджень, соціальних структур, соціології освіти, соціології праці та інших галузевих соціологічних дисциплін. По-четверте, на викладені в роботі емпіричні дані варто зважати у процесі розроблення результативної соціальної політики, передусім для подолання різкого розшарування за рівнем доходів.

Особистий внесок здобувача. У опублікованих із співавторами працях особисто здобувачці належать: у публікації «Співвідношення сприйняття нерівностей та соціальних орієнтацій у населення різних країн» (С. Макеєв, Л. Малиш) здобувачкою було виявлено вплив сприйняття соціальних нерівностей населенням європейських країн на їхні основні соціальні орієнтації (довіру до ключових політичних акторів, толерантність, креативність і альтруїзм); у публікації «Базові уміння та навички української молоді: соціальні чинники та вплив на позицію на ринку праці» (Л. Малиш, О. Виноградов) здобувачкою викладено зміст концепції базових умінь та методологічно обґрунтовано побудову індексу базових

умінь, виявлено чинники умінь, а також зв'язок між їхнім рівнем та позицією на ринку праці у вимірах престижу заняття, класової позиції та заробітної платні; у публікації «Освіта як передумова виходу молоді на ринок праці» (Л. Малиш, О. Виноградов) здобувачкою з'ясовано освітній рівень української молоді та визначено предиктори її освітніх стратегій.

Апробація результатів дисертації. Результати дослідження доповідалися на науковій конференції «Актуальні проблеми соціологічних досліджень», секція «Соціологія» Днів науки НаУКМА (Київ, 2008); науковій конференції «Актуальні проблеми соціологічних досліджень», секція «Соціологія» Днів науки НаУКМА (Київ, 2009); I Конгресі Соціологічної Асоціації України «Соціологія в ситуації соціальних невизначеностей» (Харків, 2009); XV Міжнародній науковій конференції «Харківські соціологічні читання» (Харків, 2010); IV Міжнародному Львівському соціологічному форумі «Соціологія в умовах кризового суспільства» (Львів, 2010); VIII Всеукраїнській науково-практичній конференції з проблем розвитку соціологічної теорії: «Світова соціологічна теорія та пострадянські трансформації» (Київ, 2011); VIII Міжнародній науково-практичній конференції Харківського відділення Соціологічної асоціації України і соціологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна «Якубинська наукова сесія» (Харків, 2011); V Міжнародному Львівському соціологічному форумі «Сучасне українське суспільство: рух вперед чи повернення назад?» (Львів, 2011); XVII Міжнародній науковій конференції «Харківські соціологічні читання» (Харків, 2012р.); VI Міжнародному Львівському соціологічному форумі «Дискретність чи неперервність? (ре)інституціоналізація соціології в Україні» (Львів, 2012); II Конгресі Соціологічної асоціації України «Соціологія та суспільство: взаємодія в умовах кризи» (Харків, 2013); III Конгресі Соціологічної асоціації України «Нові нерівності – нові конфлікти: шляхи подолання» (Харків, 2017).

Публікації. Основні результати дисертації опубліковані у 24 працях, серед яких 1 монографія, статей в українських фахових виданнях з соціологічних наук — 19; статей у закордонних фахових періодичних виданнях – 4 (№ 14, 20, 21, 23). Апробацію матеріалів роботи засвідчують 3 праці, додатково відображають наукові результати роботи 3 праці.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація у вигляді монографії має вступ, чотири розділи, висновки, список використаних джерел. Обсяг дисертації – 370 с.; 15 рис., 45 табл., список джерел (415 найменувань) займають 73 с.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність дослідницької теми, сформульовано наукову проблему та мету дослідження, вказано практичне значення одержаних результатів.

У першому розділі «**Теоретико-методологічні засади вивчення соціальних нерівностей**» висвітлюються засадничі положення підходів до визначення алгоритму наукової розвідки та розробляється концептуальна модель структури

дослідницької методології. На її основі розглянуто еволюцію методології загальних соціологічних підходів та стратифікаційних досліджень.

Структура дослідницької методології містить два різновиди елементів – принципи та правила. Принципи презентують ключові положення розвиненої дослідницької методології, а правила – директиви, які окреслюють напрямок дій дослідника. Правила поділяються на негативну евристику (заборони дій задля уникнення похибок у одержаній інформації) та позитивну евристику (переліки дій, які можуть бути здійснені в дослідженні).

У розвитку методології соціологічних досліджень виокремлюються два умовних етапи: класичний, презентований працями Е. Durkheim і М. Weber, та сучасний, який складають праці Р. К. Merton, Ч. W. Mills, А. Giddens, В. Latour та J. Urry. У межах першого етапу закладаються підвалини методології соціологічного дослідження. Припадаючи на добу індустріалізації, підхід, запропонований Дюркгеймом, зазнає впливу позитивістських ідей, тоді як веберівський є альтернативним до нього антипозитивістським поглядом.

Сучасний етап відповідає часу існування розвиненого індустріального суспільства, за якого розгортаються глобалізаційні процеси, інтенсифікуються переміщення індивідів у межах країн та між ними. Водночас первинне накопичення соціологічного знання уже відбулося. Тож перед методологами постає дві гносеологічні проблеми, перша з яких стосується браку обґрунтованих прийомів із впорядкування накопиченого знання, а друга – відсутності методів для збирання даних, які б відповідали новим конфігураціям соціальних відносин. Принципи та правила підходів Р. К. Merton та Ч. W. Mills містять пропозиції вирішення першої проблеми. Друга проблема стає поштовхом для створення нових правил соціологічного методу А. Giddens, парадигми мобільності J. Urry та звернення до речей В. Latour. У принципових положеннях своїх підходів вони вдаються передусім до розширення класу явищ, які мали б розглядати соціологи, послідовно додаючи до об'єктивних елементів соціальної структури акторів, які є її творцями, та навіть матеріальні об'єкти.

Методологію дослідження нерівностей презентують три групи праць учених, творчість яких належить до класичного, сучасного та новітнього етапів її розвитку.

Класичний етап, на якому відбувається створення перших стратифікаційних моделей, презентований працями К. Marx, М. Weber, П. Сорокин, К. Davis, Т. Parsons і Р. Blaui. Принципи запропонованих ними підходів ґрунтуються на визначенні тих ключових ресурсів, які породжували розшарування. Постулюється багатовимірною природою нерівності – одновимірною концепцією нерівностей пропонує лише К. Marx. Також науковці наголошують на неоднорідності окремих структурних елементів, виділяючи в їхніх межах підгрупи. У негативній евристиці підходів науковці здебільшого перелічують способи фіксації нерівностей, яких слід уникати.

На сучасному етапі розвитку методології стратифікаційних досліджень відбувається розвиток ідей авторів попереднього етапу J. Goldthorpe, Е. О. Wright, D. Treiman, Р. Bourdieu, G. Esping-Andersen, К. Weeden та D. Grusky. Зміст принципів та правил стратифікаційних підходів у цей період змінюється так:

спочатку вони стосуються алгоритму розроблення більш детальних та точних класових схем, обґрунтування засад для виділення ієрархії занять, далі – регламентують пошук нових стратифікаційних ознак, і нарешті, дають змогу переглянути орієнтири стратифікаційного аналізу, спрямувавши його на розгляд змін класової структури та виділення констеляцій занять, які склалися навколо певних функціональних позицій у процесі поділу праці.

На новітньому етапі методологія дослідження нерівностей активно розвивається передусім у чотирьох основних напрямках: вивченні культурного споживання, соціальної ексклюзії, статусної гомогамії та суб'єктивних оцінок нерівностей. Вони мають за мету подолання низки лакун у методологічному знанні, які залишилися в працях представників сучасного етапу. Позаяк в їхніх межах немає сформованих методологічних підходів, основні настанови, які мають скеровувати дослідження, представлені у вигляді правил. Негативна евристика першого напрямку вказує на невиправданість економічного редукаціонізму у стратифікаційних студіях та звернення не лише до позицій індивідів у системі виробничих відносин, але й до інших практик. Другий напрям зосереджується на неправомірності розгляду економічної нерівності лише крізь призму конструкта бідності, наполягаючи на ширшому наборі індикаторів, зокрема пов'язаних з рівнем соціального залучення індивідів. Третій напрям, розвинутий на веберівській ідеї щодо закритості статусних груп, обґрунтовує неможливість розгляду лише макропроцесів соціального відтворення. Четвертий напрям заперечує доцільність пошуку предикторів орієнтацій індивідів лише серед об'єктивних показників нерівностей, вказуючи на кращі прогностичні можливості її оцінок самими індивідами. Позитивній евристиці всіх чотирьох підходів властиві вказівки на варіативність наборів показників.

Загалом, порівняння розвитку загальної методології соціологічних досліджень й методології вимірювання нерівностей демонструє, що обом притаманне розширення кола досліджуваних об'єктів. Водночас, якщо перша виходить на рівень побудови синтетичних концепцій, що дають змогу впорядкувати процес здобуття знання та ввести в систему соціологічного знання суттєву кількість елементів, зробивши його комплексним, то у межах другої наразі відчутна нестача подібних узагальнювальних підходів.

У другому розділі «**Основні форми структурних нерівностей**» визначається поняття структурних нерівностей і виокремлюються їхні основні форми. Наводиться опис структурних нерівностей та з'ясовуються показники, які дають змогу максимально достовірно зафіксувати властиву суспільству стратифікацію, а також висвітлюються чинники позицій індивідів у просторі нерівностей.

Комплексний опис соціальної стратифікації здійснювався зі зверненням до таких двох груп структурних нерівностей: нерівномірний розподіл дефіцитних соціальних ресурсів і відмінності в інтенсивності взаємодій, асоційованих із певною позицією у соціальній ієрархії. Нерівності в благах включають форми: економічні (добробут індивіда), освітні (освітні досягнення індивіда), владні (класова позиція) та почесні (престиж заняття), а щодо інтенсивності взаємодій – можливості (соціального залучення), повсякденні практики (у сфері культурного споживання та організації побуту) та відкритість групових меж (гомогамія за класом, освітою та

престижем заняття). Перелік чинників форм структурних нерівностей складається з трьох груп: соціодемографічних, походження та тих, що описують позиції індивідів на шкалах стратифікаційних ознак задля визначення взаємозв'язків між різними формами нерівностей. Також у крос-культурних порівняннях до них додається четвертий тип, презентований типом країни.

Економічна нерівність мала три основні форми вияву: грошову, за матеріальними ресурсами та середовищем, яке оточувало індивіда. Вимірювання доходів на основі прямого запитання правдиво фіксувало доходи лише найбіднішої частини населення, суттєво применшуючи їх у всіх інших, що стає помітним у процесі їхнього непрямого вимірювання на основі зіставлення інформації щодо оцінок доходів осіб, належних до певного прошарку, та самооцінки індивідом належності до одного з таких прошарків. Серед показників забезпечення матеріальними ресурсами фіксація факту наявності житла не давала змоги розрізнити респондентів за рівнем добробуту, а інформація про наявні у ньому вигоди радше відображала тип забудови. З-поміж показників володіння певними речами визначення стратифікації за рівнем добробуту оптимальним чином здійснювалося на основі індексів, які вказували наявну в домогосподарстві кількість відносно дорогих предметів не першої необхідності, не пов'язаних із веденням специфічного способу життя. Показники, які давали змогу зафіксувати, яким є середовище проживання індивіда, також мали доволі хороші диференціальні можливості.

Основні тренди розподілу доходів серед представників різних соціальних категорій такі: їхній найвищий рівень властивий міським чоловікам молодшого та середнього віку, які проживали у Східному регіоні та виконували роботу, що потребувала високого рівня кваліфікації та характеризувалася автономією виконання. Стосовно власності населення з'ясовано, що ексклюзивними предметами вжитку виявилися найкраще забезпеченими молоді та середнього віку освічені та доволі заможні респонденти. Особи старшого віку з низьким освітнім рівнем зазвичай декларували свою незацікавленість подібними об'єктами. Середовище, яке оточувало індивіда, здебільшого відповідало його власній позиції – наявна доволі сильна кореляція між оцінками інтерв'юерами прошарку індивіда та його сусідів, та помірна – з типом середовища, де знаходилися його квартира чи будинок.

Освітня нерівність визначалася за відмінностями в рівні набутих знань, умінь та навичок, у навчальній успішності, в освітній спеціалізації й освітньо-кваліфікаційному рівні. Першу вимірювали за допомогою індексу базових умінь та навичок, другу – за середнім балом документа про навчання, третя відображалася у трьох рівнях престижності напрямів освітньої підготовки, а четверта – у визначеному за шкалою CASMIN освітньо-кваліфікаційному рівні, здобутому після припинення безперервного навчання.

Найкращі вміння та навички спостерігалися у містян із вищою освітою, обоє батьків яких мали вищу освіту, а престиж заняття батька був високим. Навчальна успішність також залежала від освітньої гомогамії сім'ї, яка зумовлювала кращі оцінки; наявності вищої освіти в самого респондента, також жінки навчалися краще за чоловіків. Чинники вибору навчальної спеціалізації мали гендерні відмінності.

У чоловіків шанси одержати більш престижну спеціальність мали вихідці з гомогамних міських сімей, у жінок – також із міських родин, де мати мала престижніше заняття. Досягнення освітньо-кваліфікаційного рівня мало як гендерні, так і поселенські розбіжності. Ймовірність здобуття вищої освіти в міських чоловіків зростала з підвищенням престижу заняття матері та освітнього рівня батька, а в чоловіків, які мешкали у невеликих містах і селах, її підвищенню слугували зростання престижу заняття матері та батька й гомогамність сім'ї. У жінок, незалежно від типу поселення, шанси одержати вищу освіту збільшувалися зі зростанням престижу заняття матері та освітньою гомогамією сім'ї, але вплив останньої виявився сильнішим саме в мешканок невеликих міст і сіл. Соціальна детермінація освітніх досягнень індивіда загалом відбувалася через престиж заняття батька, який безпосередньо визначав освітньо-кваліфікаційний рівень індивіда й освітню гомогамність сім'ї. Остання зумовлювала як освітньо-кваліфікаційний рівень індивіда, так і його вміння та оцінки. Крім того, освітня гомогамія родини та престиж заняття батька ще й через освітній рівень індивіда впливали на його вміння та оцінки.

Владний вимір нерівності розглядався крізь призму класової нерівності, яка вимірювалася на основі класу першого заняття респондента, визначеного за шкалою EGP. Вибір цієї класової схеми зумовлений тим, що при її конструюванні враховувалася позиція індивіда у системах влади та контролю, а також її апробацією у великій кількості емпіричних досліджень, зокрема й вітчизняних авторів.

Чинники першої класової належності мали як гендерні, так і поселенські відмінності. У міських чоловіків ймовірність увійти до службових класів підвищувалася за умов належності батьків до службового класу та наявності вищої освіти, а в жінок – також з одержанням вищої освіти та її наявністю в обох батьків. Крім того, належність їхніх матерів до службових класів підвищувала шанси на входження до класу самозайнятих. Серед жителів невеликих міст і сіл наявність вищої освіти сприяла належності респондентів обох статей до службових класів, яка також зростала серед тих чоловіків, чий батько мав вищу освіту. У жінок гомогамність родини за освітньою ознакою підвищувала ймовірність потрапляння до класу самозайнятих. Освітній рівень зумовлював першу класову належність більшою мірою в чоловіків, ніж у жінок та в невеликих містах і селах, аніж у великих містах.

Нерівність за рівнем суспільної поваги розглядалася в розрізі нерівного престижу занять, виміряного за Treiman's Standard International Occupational Prestige Scale. Встановлено, що констатації науковця щодо відображення ранжуванням занять того, якою владою та привілеями наділені їхні виконавці, підтвердилися і в українському суспільстві. Найвищий престиж притаманний професіям, пов'язаним із виконанням управлінських функцій і ухваленням рішень у організації, опануванням нового, високою винагородою праці та відсутністю зв'язку між заробітком та витраченими зусиллями.

Соціальним чинникам престижу першого заняття властиві гендерні, а в жінок ще й поселенські відмінності. У жителів великих міст обох статей він зростав за наявності вищої освіти та належності батька (у чоловіків) або матері (у жінок) до

службового класу. У чоловіків, які мешкали в невеликих містах і селах, чинники престижу заняття не відрізнялися від зафіксованих для населення великих міст, а в жінок до них належала лише освіта. Крос-культурне дослідження чинників престижу занять дало змогу виявити їхні поселенські особливості. У великих містах підвищення престижу заняття індивіда зумовлене зростанням престижу заняття батька, віку та освітнього рівня. Крім того, у посткомуністичних країнах та Китаї рівень престижу заняття жінок виявився вищим, ніж чоловіків, тоді як у некомуністичних країнах цей тренд був зворотнім. У невеликих містах і селах престиж заняття індивіда зростав з підвищенням престижу занять батька та матері і віку. Водночас, у посткомуністичних країнах та Китаї вплив престижу заняття матері на нього підсилювався, а престиж заняття жінок вищий, аніж чоловіків, тоді як у некомуністичних країнах чоловіки мали престижніші заняття.

Нерівність у можливостях визначалася на основі двох груп показників: доступності базових можливостей, пов'язаних із забезпеченням вітальних потреб, та доступності соціальних можливостей, які презентували взаємодію з іншими членами спільноти та соціальне залучення. Переліки можливостей обох типів потребували періодичної ревізії з огляду на зміни у рівні добробуту громадян. Ефективний спосіб узагальнення інформації про рівень задоволення можливостей різних груп становила побудова адитивних індексів, значення яких є середнім доступності окремих можливостей. У процесі зіставлення результатів застосування показників доступності базових та соціальних можливостей відзначено кращу здатність стратифікувати індивідів у других, хоча й ті, й інші виявилися чутливими до економічних змін. Їхні напрям і глибина відображувалися в індикаторах, які фіксували позитивні та негативні зміни в соціумі, а також ті дії, які давали індивідам можливість адаптуватися до них, зокрема й практики економії. Окремий показник соціального залучення склала участь індивідів у волонтерській і добродійній діяльності.

Соціальні можливості доступніші мешканцям великих міст, аніж невеликих і сіл. Серед перших краще задовольнити свої соціальні потреби могли молоді чоловіки з високим рівнем освіти, з більших за розміром і краще забезпечених домогосподарств, а серед других – заможні й освічені молоді індивіди, які перебували у зареєстрованому шлюбі. Погіршення економічної ситуації відбилося передусім на можливостях задоволення соціальних потреб. Найпоширенішими адаптивними практиками у цих умовах виявилися праця на присадибній ділянці чи дачі та позики грошей у знайомих і родичів. Перше практикували переважно мешканці сіл, а друге – особи з дуже низькими доходами. Практики економії, які найчастіше застосовувало населення, стосувалися купівлі продуктів, одягу та ліків. Попри низку економічних проблем, до волонтерської та добродійної діяльності вдавалося близько половини респондентів, здебільшого надаючи допомогу військовим та пораненим. Найчастіше її практикували особи, які оцінювали рівень забезпечення як середній та мали вищу освіту, а найрідше – індивіди віком за 66 років з низьким статком.

Стратифікацію на основі інтенсивності певних повсякденних практик, зокрема за культурним споживанням, доволі ґрунтовно дослідили українські науковці.

Водночас у представників різних соціодемографічних категорій зафіксовано відмінності в практиках, пов'язаних з організацією побуту, що вказує на потребу розширення переліку тих форм активності, до яких вдаються у студіях соціальної стратифікації. Також встановлено, що запитання про здійснення рутинних практик, через їхню невелику значимість для індивідів, слід формулювати у вигляді прямого запитання щодо кількості часу, витраченого на їхнє виконання, а не у вигляді дихотомічного питання щодо факту того, що вони відбувалися у певний проміжок часу.

Стилі культурного споживання в українському суспільстві відповідали моделям, описаним R. Peterson. Їхній вибір зумовлювався позиціями в соціальній ієрархії за компетенцією та престижем професії, дещо меншою мірою – рівнем добробуту, що також повторювало висновки, одержані закордонними науковцями. Чинники тривалості хатньої роботи мали суттєві гендерні відмінності. Залучення одружених жінок до хатньої роботи значно підвищувалося в домогосподарок порівняно з тими з них, які працювали, тоді як інших його предикторів виявлено не було. Тоді як серед чоловіків її виконання частіше практикували мешканці сіл старшого віку з невисокими доходами, які не працювали.

Нерівність у відкритості групових меж розглядалася на основі показників гомогамії родин українців за такими ознаками, як класова належність, освіта та престиж заняття. Зв'язок між класовими позиціями як у сім'ях молодих людей, так і їхніх батьків виявився помірним, дещо сильніший зв'язок спостерігався між престижем занять українців – частка гомогамних сімей є трохи меншою половини у дітей і трохи більшою половини – у батьків, а найвищим рівень гомогамії виявився за освітньою ознакою. При цьому, серед дітей як частіше зустрічалася гетерогамія за окремими ознаками, так і менш поширені шлюби, гомогамні за всіма переліченими параметрами.

Третій розділ **«Сприйняття населенням структурних нерівностей»** присвячений визначенню уявлень індивідів про стани соціальних нерівностей. Суб'єктивні показники соціальних нерівностей, за даними останніх емпіричних досліджень, є важливими предикторами виборчих преференцій і орієнтацій на різноманітні урядові ініціативи, які мають кращий пояснювальний потенціал, аніж об'єктивні індикатори позицій індивідів на шкалах окремих стратифікаційних ознак. Цілісний опис сприйняття населенням соціальних нерівностей базується на трьох основних групах змінних: самооцінках індивідами позицій у просторі нерівностей, уявленнях індивідів про властиві соціуму стани нерівностей і оцінках їхньої легітимності.

Самооцінки індивідами розташування в просторі нерівностей склали три групи: самовизначення позицій на шкалах окремих стратифікаційних ознак, інтегральна позиція в соціальному просторі та задоволеність як життям загалом, так і окремими його сферами. Показники першої групи, представлені передусім оцінками індивідами власного добробуту, уможлилювали категоризацію індивідів за рівнем доходів. Водночас, вони мали помірну чутливість до соціальних змін, оскільки значення вказаних змінних коливалися лише у відповідь на досить радикальні трансформації. Виняток становила відповідь на пряме питання щодо

того, чи змінилося матеріальне становище респондента за останній рік. Позиція індивідів на соціальній драбині виявилася стабільнішою в часі та менше залежала від тих процесів, які відбувалися в соціумі, аніж оцінки матеріального стану респондентів. Суттєві зміни значення цього показника спричинялися лише радикальними соціальними трансформаціями. Загальна задоволеність життям індивіда, задоволеність своїм становищем у суспільстві й уявлення про бажаний для нього спосіб життя чутливіші до соціальних трансформацій, аніж сходінка соціальної драбини та самооцінка добробуту.

Різні аспекти уявлень українців про власну позицію в соціальному просторі виявилися пов'язаними, найсильнішою є кореляція між задоволеністю життям та позицією у суспільстві. Крім того, сходінка на соціальній драбині зумовлена як суб'єктивними, так і об'єктивними показниками рівня добробуту, проте вплив перших був виразнішим.

Уявлення індивідів про властиві соціуму стани нерівностей базувалися на двох основних групах показників: сприйнятті ними різних форм соціальних нерівностей та ідентифікації загальної стратифікаційної моделі суспільства.

У межах першої групи, виокремлювалися ще п'ять підгруп індикаторів: уявлення індивідів про чинники, від яких залежить досягнення життєвого успіху; оцінки гостроти конфліктів між представниками різних соціальних груп; відчуття справедливості винагороди за професійну діяльність індивіда; уявлення про доступність для різних верств населення вищої освіти; сприйняття різниці в доходах населення країни. Уявлення про чинники життєвого успіху агрегувалися у підгрупи, які презентували стратегії його досягнення, як-от: з опертям на соціальний капітал, використанням аскриптивних характеристик або особистісних рис індивіда. Ознаки, належні до перших двох підгруп, добре узгоджені між собою та придатні для побудови адитивних індексів. Натомість індикатори третьої підгрупи не склали єдиної латентної змінної. Перелічені закономірності властиві й іншим країнам та спостерігалися протягом усіх чотирьох хвиль проекту.

Показники першої групи доволі слабо детермінувалися основними соціодемографічними чинниками, серед яких стать, вік, кількість років навчання, тип населеного пункту, позиція на сходінках соціальної драбини та дохід на одного члена домогосподарства. Не було зафіксовано й впливу соціокультурних чинників на сприйняття населенням соціальної нерівності: констеляціям країн, де воно збігалось, не завжди притаманні подібності в перебігові історичного та економічного розвитку, а стабільно відтворювалися в часі лише декілька невеликих груп країн.

Друга група показників була презентована ідентифікацією респондентами реальної та оптимальної стратифікаційної моделі соціуму за переліком описів її основних типів у вербальній або у графічній формі.

Більшість населення різних країн вважало за оптимальну стратифікаційну модель ту, якій притаманне домінування середнього класу у соціальній структурі. Водночас, оцінки її актуального стану різнилися залежно від рівня розвитку країни. Загалом моделі зі значною часткою осіб на нижчих щаблях соціальної піраміди обирало населення країн із гіршими показниками економічного добробуту.

Оцінки індивідами легітимності станів нерівностей, властивих соціуму, відображували дві групи показників: очікування від державних інституцій дій з корегування наявних стратифікаційних порядків та сприйняття діяльності ключових соціальних інституцій та урядовців.

Першу групу показників презентували питання щодо орієнтації індивідів на здійснення державою рестрибутивної політики, відповіді на які віддзеркалюють визнання легітимності наявних стратифікаційних порядків. Встановлено, що серед населення України найвище налаштування на рестрибутивну політику властиве особам з низькими доходами та з орієнтацією як на соціальні, так і на змістовні чинники оплати праці. Перелік чинників очікувань перерозподілу серед населення усіх країн-учасниць Міжнародної програми соціальних досліджень виявився дещо ширшим: з більшою ймовірністю їх мали жінки старшого віку з низькими доходами та високою орієнтацією на соціальні фактори оплати праці, які мешкали в посткомуністичних країнах або КНР.

Другу групу показників складала оцінки довіри до різних соціальних інституцій та урядовців, які впроваджували рішення щодо відтворення або трансформації стратифікаційних порядків. Серед них вирізнялося декілька груп акторів, рівень довіри до яких був подібним, зокрема: регулювальні інституції, владні інституції, інституції, які захищають громадян, представники оточення, інституції, які транслюють цінності, ненадійні інституції. Індикатори довіри до окремих акторів із кожної з перелічених груп мали достатній рівень узгодженості для побудови адитивних індексів.

Довіра до різних груп соціальних акторів мала незначну соціоструктурну зумовленість, варіюючи залежно від суб'єктивного визначення загального матеріального стану родини та регіональної належності. Водночас, включення до опитувальника питань щодо політичних орієнтацій індивідів давало змогу суттєво поліпшити якість прогнозу значень залежних змінних.

Емпіричні дані дали змогу довести припущення про те, що довіра до різних груп соціальних інституцій формується на базі довіри до владних і регулювальних інституцій. Зокрема, довіра до владних інституцій чинить як безпосередній, так і опосередкований вплив на всі інші інституції, а довіра до регулювальних інституцій зумовлює довіру до всіх груп інституцій, окрім владних.

У четвертому розділі «**Узагальнені принципи та правила вимірювання структурних нерівностей**» викладено концепцію соціологічного вимірювання соціальної стратифікації, базованої на результатах попередніх студій нерівності вітчизняних і закордонних авторів, а також висновках власних емпіричних розвідок.

Положення авторської концепції вимірювання структурних нерівностей зосереджені у п'ятих принципах та восьми правилах, чотири з яких презентують, своєю чергою, негативну, а чотири – позитивну евристику.

Основними принципами підходу є такі: багатфокусність (необхідність фіксації як об'єктивних, так і суб'єктивних показників поширеності основних форм структурних нерівностей); багатовимірність (використання низки стратифікаційних ознак для опису властивих соціуму нерівностей); багатоаспектність (існування низки проявів окремих форм нерівностей); багаторівневість (вивчення відтворення

соціальних порядків як на вертикальному, так і на горизонтальному рівні); багатформулятивність (важливість різних формулювань запитань для вимірювання стратифікаційної ознаки).

Негативну евристику складають такі правила: не змішувати форми та чинники нерівностей; не ототожнювати прояви різних форм нерівностей і механізм їхнього відтворення у представників різних категорій; не ігнорувати опосередкованих зв'язків між різними формами нерівностей; не обмежуватися розглядом лише глобальних трендів або національної специфіки структурних нерівностей.

Позитивна евристика підходу презентована правилами: варіативності переліку основних форм структурних нерівностей; варіативності вимірів суб'єктивних оцінок сприйняття нерівностей; варіативності чинників доступності певних ресурсів і її самооцінки індивідами; варіативності переліку країн у крос-культурних студіях нерівностей.

Опитувальник комплексного дослідження нерівності, побудований із застосуванням вказаних принципів і правил, має п'ять основних розділів: об'єктивні показники нерівностей (представлений змінними, які фіксують стратифікацію за розподілом дефіцитних соціальних благ й інтенсивністю взаємодій, асоційованих із певною позицією в соціальній ієрархії); суб'єктивні показники нерівностей (включає змінні, які дають змогу з'ясувати уявлення індивідів про властиву соціуму стратифікацію); легітимність станів нерівностей у соціумі (утворений змінними, спрямованими на з'ясування підтримки індивідами наявних стратифікаційних порядків); чинники доступності індивідам основних соціальних ресурсів (складається зі змінних, які зумовлюють відмінності в позиціях індивідів на стратифікаційних шкалах, їхніх уявленнях про власне місце на них та в просторі нерівностей загалом, а також підтримці ними актуальних стратифікаційних порядків); типологія країн (включає змінні, які уможливають визначення типу країни за певною класифікацією для використання в крос-культурних студіях).

ВИСНОВКИ

Дослідження соціальної нерівності та стратифікації складають один із ключових напрямів соціологічних розвідок. Необхідність зіставлення здобутків емпіричних та теоретичних студій, здійснених у його межах, актуалізує розроблення узагальнювальних концептуальних підходів, які б не лише структурували сукупність знань у галузі, але й окреслили напрямки її подальшого розвитку. Водночас слід упорядкувати й методологічні засади досліджень, які становлять рушійну силу наукового пошуку.

У структурі методології соціологічного пізнання і студій нерівності та стратифікації виокремлюють два основні різновиди елементів – принципи та правила. Принципи – базові імперативи дослідницької методології, а правила – більш варіативні директиви наукової розвідки, які мають форму негативної евристики (заборона дій, які призводитимуть до одержання недостовірної

інформації) та позитивної евристики (перелік дій, які можуть бути здійснені протягом дослідження).

За змістом принципів та правил розвиток загальної методології соціологічних досліджень поділяється на два умовних етапи: класичний, за якого закладалися її підвалини, та сучасний, на якому розроблялися прийоми систематизації соціологічного знання та методи збирання даних за умов появи нових форм соціальних взаємодій. У межах методології стратифікаційних студій наявні три основні періоди: класичний, який об'єднує перші праці з ідентифікації основних форм нерівностей; сучасний, за якого відбувався розвиток класичних ідей, і новітній, за якого долається низка лакун, що залишилися у працях представників сучасного підходу, зокрема здійснюється доповнення переліку стратифікаційних ознак відповідно до нових конфігурацій соціальної структури, звернення до мікрорівня її відтворення та розгляд сприйняття індивідами станів соціальних нерівностей. Спільну рису розвитку загальної та стратифікаційної методології склало розширення кола досліджуваних питань, а відмінну – нестача в другій синтетичних підходів, які б дали змогу впорядкувати наявні знання та створити підґрунтя для розроблення нових методологічних підходів.

Комплексний опис соціальної стратифікації передбачає розрізнення основних форм структурних нерівностей і їхніх чинників. Виокремлюють дві групи структурних нерівностей: у розподілі дефіцитних ресурсів (економічних, освітніх, владних та почесних) і в інтенсивності взаємодій, асоційованих із певною позицією в соціальній ієрархії (можливостей, повсякденних практик і у відкритості групових меж). Чинники структурних нерівностей презентовані трьома основними групами: соціодемографічними показниками, походженням і позиціями індивіда на шкалах стратифікаційних ознак, доповнюваними четвертою – типом країни – у разі здійснення крос-культурних досліджень.

Основними виявами економічної нерівності були грошова, за матеріальними ресурсами та за середовищем, яке оточувало індивідів. Оптимальні розрізнювальні можливості мало володіння матеріальними ресурсами, зокрема відносно дорогими речами не першої необхідності, не пов'язаними з веденням специфічного способу життя. Чинники економічної нерівності склали стать, вік, тип населеного пункту, регіон проживання, вимоги до кваліфікації працівника та автономія під час виконання роботи (для рівня доходів); вік, рівень освіти та рівень доходів (для забезпечення матеріальними ресурсами). Крім того, наявна кореляція між оцінками інтерв'юєрами прошарків, до яких належали респондент і його сусіди, та типом середовища, де розташовувалося помешкання опитаного.

Освітня нерівність мала такі вияви, як відмінності в рівні набутих знань, умінь та навичок; у навчальній успішності; в освітній спеціалізації; за освітньо-кваліфікаційним рівнем. Найсильніше індивіди стратифікувалися за рівнем освіти, найменше – за освітньою спеціалізацією. На освітню нерівність впливали престиж заняття батька, освітня гомогамність батьківської сім'ї, рівень освіти респондента та тип населеного пункту (для базових умінь); освітня гомогамія сім'ї, наявність вищої освіти у самого респондента, стать (для навчальної успішності); стать, тип населеного пункту, гомогамність сім'ї за освітньою ознакою, престиж заняття

матері (для освітнього напрямку); стать, тип населеного пункту, престиж заняття матері та батька, освітній рівень батька, освітня гомогамія сім'ї (для освітнього рівня). Соціальна детермінація освітніх досягнень індивіда відбувалася через престиж заняття батька (безпосередній вплив на освітньо-кваліфікаційний рівень індивіда, а також через нього на рівень його вмінь та оцінки) та освітню гомогамність сім'ї (як безпосередній вплив на рівень умінь та оцінки, так і опосередкований вплив на них через освітній рівень).

Владний вимір нерівності відображено в класі першого заняття респондента, визначеному за шкалою Голдторпа. Вибір показника ґрунтувався на тому, що класова схема EGP враховувала позиції індивіда в системах влади та контролю. Чинники першої класової належності мали гендерні та поселенські відмінності. У міських чоловіків вона зумовлювалася класовою позицією батька та їхнім власним освітнім рівнем, а в мешканців невеликих міст і сіл – освітнім рівнем та освітою батька. У міських жінок вона визначалася рівнем освіти, освітньою гомогамією родини та класовою належністю матері, тоді як у мешканок невеликих міст і сіл – лише першими двома чинниками.

Нерівність за рівнем суспільної поваги вимірювалася за Стандартною міжнародною шкалою престижу занять Д. Треймана, релевантність використання якої в українському суспільстві була доведена емпіричними даними. Соціальні чинники престижу першого заняття мали гендерні та поселенські відмінності. У чоловіків до них належали освітній рівень та класова належність батька. У жінок із великих міст – власна освіта та класова позиція матері, а в мешканок невеликих міст і сіл – освітній рівень. Поселенські відмінності зберігалися і під час крос-культурного порівняння чинників престижу заняття: у містах – престиж заняття батька, вік, освітній рівень, крім того, престиж заняття жінок був вищим, ніж чоловіків, у посткомуністичних країнах та Китаї. У невеликих містах і селах престиж заняття розрізнявся залежно від віку, престижу занять батька та матері, з яких вплив останнього був сильнішим у посткомуністичних країнах та Китаї. Крім того, у цій групі країн зберігалася вища престижність занять жінок порівняно з чоловіками, характерна і для великих міст.

Нерівність у можливостях виявлялась у формі доступності базових і соціальних можливостей. Стратифікація виражена найсильніше саме за показниками останньої групи. Доступність соціальних можливостей варіювала залежно від типу поселення, рівня освіти, віку, статі та рівня доходів родини.

Стратифікація за повсякденними практиками, зокрема за культурним споживанням, відповідала моделям, описаним Р. Петерсоном. Так само й чинники, які зумовлювали його особливості в українському соціумі, подібні до визначених у закордонних емпіричних студіях. Їхній перелік складався з позиції в соціальній ієрархії за компетенцією та престижем заняття, рівня доходів, типу поселення та віку. Відмінності в практиках, пов'язаних з організацією побуту, зокрема тривалість хатньої роботи, зумовлювалися статтю, типом поселення, віком, добробутом і наявністю роботи.

Нерівність у відкритості групових меж визначалася як гомогамія сімей українців за класовою належністю, освітою та престижем заняття. Найвищою вона

виявилася за освітнім рівнем, а найнижчою – за класовою належністю. Спостерігалось зменшення рівня гомогамії з часом: частка гомогамних родин серед батьків респондентів вища, аніж серед дітей.

Важливим доповненням до об'єктивних показників станів нерівностей є їхні суб'єктивні показники, які відображають сприйняття різних її форм самими індивідами. За даними емпіричних досліджень, саме вони є основними предикторами політичних орієнтацій населення та підтримки різноманітних урядових ініціатив. Цілісний опис сприйняття індивідами соціальних нерівностей передбачає звернення до трьох груп індикаторів: самооцінок індивідами позицій у просторі нерівностей, уявлень індивідів про властиві соціуму стани нерівностей і оцінок їхньої легітимності.

Бачення індивідами свого місця в просторі нерівностей визначалося за допомогою трьох груп показників: самооцінок позицій на шкалах окремих стратифікаційних ознак, інтегральної позиції в соціальному просторі та задоволення як життям загалом, так і окремими його сферами. Показники як першої, так і другої групи мали доволі низьку чутливість до соціоекономічних змін: помітна варіативність у розподілах їхніх значень зумовлювалася лише найрадикальнішими з них. Натомість значення показників третьої групи значно більшою мірою залежали від стабільності станів соціальної структури. Різні аспекти уявлень українців про власне місце в соціальних ієрархіях пов'язані між собою, а також із об'єктивними показниками позиції на стратифікаційних ознаках. Зокрема загальна оцінка розташування в просторі нерівностей – сходинка на соціальній драбині – зумовлена не лише суб'єктивними, але й об'єктивними показниками рівня добробуту, хоча вплив других значно слабший.

Уявлення індивідів про властиві соціуму стани нерівностей виявлялися через сприйняття ними різних форм соціальних нерівностей та ідентифікацію загальної стратифікаційної моделі суспільства. Перше мало п'ять основних груп індикаторів: уявлення індивідів про чинники, від яких залежить досягнення життєвого успіху; оцінки гостроти конфліктів між представниками різних соціальних груп; відчуття справедливості винагороди за професійну діяльність індивіда; уявлення про доступність для різних верств населення вищої освіти; сприйняття різниці в доходах населення країни. Уявлення про чинники життєвого успіху, за результатами крос-культурних і часових порівнянь, презентували декілька стратегій досягнення населенням життєвого успіху: опору на соціальний капітал, використання аскриптивних характеристик або особистісних рис індивіда. До того ж індикатори особистісних рис не були узгодженими між собою, що вказувало на різницю в їхній вазі для здійснення життєвого просування. Загалом, значення показників першої групи незначною мірою варіювали у представників основних соціодемографічних категорій. Так само подібність уявлень про простір нерівностей у населення різних країн не завжди зумовлювалася схожістю їхнього економічного або історичного розвитку.

Думки індивідів щодо стратифікації в суспільстві фіксувалися через ідентифікацію респондентами його реальної та оптимальної стратифікаційної моделі за переліком вербальних або графічних описів її основних типів. Суттєві крос-

культурні відмінності спостерігалися лише для першої змінної: населення країн із нижчим рівнем економічного розвитку тяжіло до вибору моделей із значною часткою осіб на нижчих щаблях. Натомість оптимальним індивіди здебільшого вважали зосередження більшої частини населення на серединних щаблях соціальної ієрархії.

Оцінки індивідами легітимності станів соціальних нерівностей знаходили вияв у очікуваннях від державних інституцій дій із корегування наявних стратифікаційних порядків і сприйнятті діяльності ключових соціальних інституцій і урядовців. Показниками перших були налаштування індивідів на рестрибутивну політику, виражені тим яскравіше, чим менше вони задоволені наявними стратифікаційними порядками. За даними крос-культурного порівняння, до його чинників належали стать, вік, рівень доходів, орієнтація на соціальні фактори оплати праці та належність країни до посткомуністичних і комуністичних або некомуністичних. В українському суспільстві цей перелік виявився дещо вужчим: рівень доходів і орієнтація як на соціальні, так і на змістовні чинники оплати праці.

Показники другої групи презентують оцінки довіри до різних інституцій та посадовців, які впливають на відтворення чи трансформацію стратифікаційних порядків. Вони об'єднувалися в такі групи: регулювальні інституції, владні інституції, інституції, які захищають громадян, представники оточення, інституції, які транслиують цінності, ненадійні інституції. Довіра до кожної з груп агентів мала незначну соціоструктурну зумовленість, натомість хороші предикативні можливості мали політичні орієнтації індивідів. При цьому довіра до різних груп соціальних інституцій визначалася довірою до владних та регулювальних інституцій, зокрема перша чинила як безпосередній, так і опосередкований вплив на всі інші інституції, а друга – на довіру до всіх груп інституцій, крім владних.

Дані емпіричних досліджень дали змогу сформулювати узагальнювальну концепцію вимірювання структурних нерівностей, яка містить п'ять принципів та вісім правил, чотири з яких презентують негативну, а чотири – позитивну евристику, де вплив вказаних структурних елементів методології на перебіг стратифікаційної розвідки послаблюється від принципів до позитивної евристики, а їхня імперативність зменшується. Зокрема, принципами є багатофокусність, багатовимірність, багатоаспектність, багаторівневість та багатоформулятивність. Негативна евристика включає такі правила: не змішувати форми та чинники нерівностей; не ототожнювати вияви різних форми нерівностей та механізм їхнього відтворення у представників різних категорій; не ігнорувати опосередкованих зв'язків між різними формами нерівностей; не обмежуватися розглядом лише глобальних трендів або національної специфіки структурних нерівностей. Позитивна евристика складається з правил варіативності переліку основних форм структурних нерівностей; варіативності вимірів суб'єктивних оцінок сприйняття нерівностей; варіативності чинників доступності певних ресурсів і її самооцінки індивідами; варіативності переліку країн у крос-культурних студіях нерівностей.

Застосування вказаних принципів і правил передбачає виокремлення в опитувальнику комплексного дослідження нерівності п'яти основних розділів: об'єктивних показників нерівностей, суб'єктивних показників нерівностей,

легітимності станів нерівностей у соціумі, чинників доступності індивідам основних соціальних ресурсів, типології країн.

Загалом, авторська концепція вимірювання структурних нерівностей є одним із можливих підходів до систематизації та вдосконалення методологічних напрацювань у галузі вивчення соціальної стратифікації. Подальший суспільний розвиток, який генерує нові конфігурації соціальної структури та стимулює накопичення емпіричних знань про них, зумовлюватиме перманентну ревізію дослідницької методології відповідно до викликів часу, породжуючи нові алгоритми вимірювання нерівностей.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Праці, в яких опубліковані основні наукові результати

1. Малиш Л. О. Українська освіта на порозі третього тисячоліття: загальний стан, проблеми та перспективи. *Наукові записки. Соціологічні науки*. 2008. Т. 83. С. 26–35.
2. Малиш Л. Спільне та відмінне у сприйнятті соціальної нерівності населенням різних країн. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2011. № 4. С. 97–120.
3. Малиш Л. О., Виноградов О. Г. Базові уміння та навички української молоді: соціальні чинники та вплив на позицію на ринку праці. *Наукові записки НаУКМА. Соціологічні науки*. 2011. Т. 122. С. 32–41.
4. Малиш Л. О. Досвід соціологічної інтерпретації даних про нерівність у доходах. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*. Харків, 2011. Вип. 27, № 941. С. 166–171.
5. Малиш Л. Рівень (не)довіри українців до інститутів та посадовців. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2012. № 2. С. 35–52.
6. Малиш Л. О. Взаємозв'язки між рівнями довіри українців до певних груп соціальних інституцій. *Наукові записки НаУКМА. Соціологічні науки*. 2012. Т. 135. С. 3–7.
7. Малиш Л. О. Індекс добробуту: алгоритм конструювання. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : збірник наукових праць*. Харків, 2012. Вип. 18. С. 185–190.
8. Макеєв С. О., Малиш Л. О. Співвідношення сприйняття нерівностей та соціальних орієнтацій у населення різних країн. *Вісник Львівського університету імені І. Франка. Серія соціологічна*. 2013. Вип. 7. С. 29–38.
9. Малиш Л. Соціальна детермінація освітніх досягнень української молоді. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2013. № 3. С. 26–44.
10. Малиш Л. О. Престиж професії міського та сільського населення різних країн. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*. Харків, 2013. Вип. 30, № 1045. С. 139–145.

11. Малиш Л. О. Статусна гомогамія та статусна гетерогамія в українському суспільстві. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : збірник наукових праць*. Харків, 2013. Вип. 19. С. 243–247.
12. Малиш Л. О. Чинники першої класової належності українців. *Наукові записки НаУКМА. Соціологічні науки*. 2013. Т. 148. С. 15–22.
13. Малиш Л. Виміри стратифікації українців за рівнем добробуту. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2014. №4. С. 94–112.
14. Малыш Л. А. Поддержка редистрибутивной политики населением разных стран. *Социологический альманах*. Минск, 2014. Вып. 5. С. 455–463.
15. Малиш Л. О. Чинники престижу заняття українців. *Наукові записки НаУКМА. Соціологічні науки*. 2014. Т. 161. С. 56–63.
16. Малиш Л. О. Робота під час навчання: основні характеристики та вплив на подальший статус на ринку праці. *Наукові записки НаУКМА. Соціологічні науки*. 2015. Т. 174. С. 20–26.
17. Малиш Л. Правила та принципи соціологічного аналізу. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2016. №1. С. 65–82.
18. Малиш Л. О. Основні підходи до вивчення структури дослідницької методології. *Наукові записки НаУКМА. Соціологічні науки*. 2016. Т. 187. С. 3–7.
19. Малиш Л. О. Класичні принципи та правила досліджень соціальної стратифікації. *Наукові записки НаУКМА. Соціологічні науки*. 2017. Т. 196. С. 3–12.
20. Малиш Л. О. Методологічне підґрунтя соціологічних студій культурного споживання. *Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Science*. Budapest, 2017. Vol. V (23), № 139. С. 94–97.
21. Малиш Л. О. Нові соціологічні підходи до вимірювання соціальної стратифікації. *Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Science*. Budapest, 2017. Vol. V (24), № 146. С. 63–67.
22. Малиш Л. О. Залучення жінок та чоловіків до хатньої праці в Україні та інших європейських країнах: досвід крос-культурного дослідження. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*. 2018. Т. 21, № 1. С. 37–45.
23. Малиш Л. О. Засадничі положення методології побудови сучасних класових схем. *Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Science*. Budapest, 2018. Vol. VI (31), № 185. С. 78–82.
24. Малиш Л. Принципи та правила вимірювання структурних нерівностей у соціології : монографія. Київ : ВПЦ НаУКМА, 2019. 370 с.

Праці, що засвідчують апробацію результатів дисертації

25. Малиш Л. Класова належність української молоді при входженні на ринок праці та її зміни на початковому етапі професійної кар'єри. I Конгрес Соціологічної асоціації України: Соціологія в ситуації соціальних невизначеностей : тези доп. міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 15–17 жовт. 2009 р. Харків, 2009. С. 273.

26. Малиш Л. Статусна гомогамія та статусна гетерогамія в українському суспільстві. II Конгрес Соціологічної асоціації України: Соціологія та суспільство: взаємодія в умовах кризи : тези доп. міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 17–19 жовт. 2013 р. Харків, 2013. С. 310–311.
27. Малиш Л. О. Оцінки власного добробуту населенням України до та після Революції Гідності (2013–2016 рр.). III Конгрес Соціологічної асоціації України : Нові нерівності – нові конфлікти: шляхи подолання : тези доп. міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 12–13 жовт. 2017 р. Харків, 2017. С. 29–31.

Праці, які додатково відображають наукові результати

28. Малиш Л., Виноградов О. Освіта як передумова виходу молоді на ринок праці / С. Оксамитна, О. Виноградов, Л. Малиш, Т. Марценюк. *Молодь України: від освіти до праці* : монографія / за ред. С. Оксамитної. Київ : ВІЩ НАУКМА, 2010. С. 81–103.
29. Малиш Л. Віддзеркалення стану сингулярності суспільства у повсякденних практиках населення України. *Український соціологічний журнал*. 2017. № 1–2. С. 229–235.
30. Малиш Л. Самооцінки соціального становища і реакції на події. *Стан сингулярності: соціальні структури, ситуації, повсякденні практики* / С. Макеєв та ін. ; за ред. С. Макеєва, С. Оксамитної. Київ : НАУКМА, 2017. С. 87–105.

АНОТАЦІЯ

Малиш Л. О. Принципи та правила вимірювання структурних нерівностей у соціології. – Монографія.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора соціологічних наук за спеціальністю 22.00.03 – соціальні структури та соціальні відносини. – Інститут соціології Національної академії наук України, Київ, 2019.

У роботі розглянуто основні загальнонаукові концепції алгоритму дослідження та особливості соціологічної методології, зокрема застосовуваної у стратифікаційних розвідках. Висвітлено прояви різних форм структурних нерівностей, їхні чинники, уявлення населення про стратифікаційні порядки й їхню легітимність. За висновками авторських розвідок розроблено узагальнювальну концепцію вимірювання структурних нерівностей у соціології, подану у формі принципів та правил.

Ключові слова: структурні нерівності, чинники нерівностей, стратифікаційні порядки, легітимність стратифікаційних порядків, принципи вимірювання нерівностей, правила вимірювання нерівностей.

ABSTRACT

Malysh L. O. Principles and rules of measurement of structural inequalities in sociology. – Monograph.

Thesis for the degree of doctor of sociological science by specialty 22.00.03 – social structures and social relations. – Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 2019.

The paper considers the main scientific concepts of the research algorithm and peculiarities of sociological research methodology, in particular, used in social stratification studies. The study reveals manifestations of various dimensions of inequality, their factors and peoples' perception of stratification order and its legitimacy. As a result, an empirically substantiated concept of structural inequalities measurement in the form of principles and rules was elaborated.

Key words: structural inequalities, factors of inequalities, stratification order, legitimacy of stratification order, principles of measurement of inequalities, rules of measurement of inequalities.

Відповідальний за випуск:
доктор соціологічних наук, професор Макеєв С. О.

Підписано до друку 21.06.2019. Формат 60x90/16
Гарнітура «Times New Roman». Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 1,9. Обл.-вид. арк. 1,9.
Наклад 100 прим. Зам. № _____

ТОВ «Університетське видавництво ПУЛЬСАРИ»
04070, м. Київ, вул. Спаська, 9/2, оф. 29. Тел.: (044) 425 01 03.
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК № 4436 від 08.11.2012 р.